

лық поэзиясы жаңа белесте. -Алматы: «Ғылым», 1963. 151-б.

2. Исмаилов Е. Ақындар. -Алматы: «ҚМКӘБ», 1956. 32-б.

3. Максетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. -Нөкис :-«Билим», 1996. 102-б.

4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы:-«Білім», 1994. 29-б.

5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) V том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 44-б.

6. Қарақалпақ халық қосықлары, (Хрестоматия -1960-1990-жыллар) Жыйнаған хәм баспаға таярлаған: С.Баўатдинова. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019. 11-13-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ кұшиқлари тарихий жараёнлари, жанрлари ва бадий шаклланиш хусусиятлари ўрганилиб халқ кұшиқларида импровизация аңғанасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются исторические процессы, жанры и особенности становления каракалпакских народных песен, истоки традиции импровизации в народных песнях, этапы становления, история развития.

SUMMARY

The article examines the historical processes, genres and features of the formation of Karakalpak folk songs, the origins of the tradition of improvisation in folk songs, the stages of formation, the history of development.

LIRIK IFODA SUBYEKTI VA POETIK TASVIR OBYEKTI UYG'UNLIGI

S.Matyakupov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: lirika, dialog, monolog, lirik tasvir, dramatik tasvir, badiiy ifoda.

Ключевые слова: лирика, диалог, монолог, лирическое описание, драматическое описание, художественное сознание.

Key words: lyrics, dialogue, monologue, lyric description, dramatic description, literary mind.

Ruhiyat tasvirining namoyon bo'lishi she'riyatda ancha murakkab kechadi. Negaki, aksariyat oniy kechinma asosiga quriladigan lirik ifodada tahlil va talqin o'zaro uyg'un kelishi lozim. Ayniqsa, she'riy asar dialog orqali ifoda qilinsa, bu jarayon yanada murakkablashadi. Ma'lumki, dialog asosan dramatik va nasriy asarlarda ko'p qo'llaniladi. Bu haqida adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan bir qator tadqiqotlar, ilmiy maqolalar yaratilgan. Lekin she'riyatda dialog va uning badiiy talqini masalasi o'zbek adabiyotida monografik tadqiqotga obyekt bo'lmagan. Bu muammo hozirgi kunda adabiyotshunosligimizda o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardan biridir.

Badiiy asarlarda qo'llaniladigan dialoglarga nisbatan adabiyotshunosligimizda deyarli bir-biriga yaqin ta'riflar berilgan. Xususan, N.Hotamov va B.Sarimsoqovlarning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati»da shunday deyiladi: «Dialog ikki yoki undan ortiq shaxs orasidagi uzluksiz nutq shakllaridan biri. Dramada dialog dramatik holatni rivojlantiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Lirikada asosan monolog yetakchilik qilsada, biroq ayrim shoirlar dialogni maxsus usul sifatida qo'llab poetik g'oyani ochishda katta muvaffaqiyatlarga erishganlar» [10:91-92].

D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralievalar hammuallifligidagi «Adabiyotshunoslik lug'ati»da «Dialog (yun. Dialogos – gaplashish, suhbat) – 1) ikki yoki undan ortiq kishining nutqiy muloqoti, suhbat; 2) adabiy-badiiy matn komponenti, asardagi personajlarning nutqiy muloqoti berilgan o'rinlar. Hozirgi zamonaviy epik asarlarda dialog salmog'ining ortishi kuzatiladiki, bunga turlararo sintezlashuv, badiiy adabiyotning boshqa san'atlar bilan o'zaro aloqasi natijasi sifatida qarash mumkin...» [8:92], deyiladi.

Bundan ko'rinadiki, adabiy turlarning sintezlashuvi badiiy adabiyotning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi adabiy shakllarning paydo bo'lishiga zamin hozirlaydi. Zero, dialog badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasining eng muhim omili sanaladi. Badiiy asar qaysi tur va janrga oid bo'lmasin unda asosan ijodkorning olam va odam bilan muloqoti aks etadi.

XX asrning 90-yillarida, xususan, she'riyatimizdagi jiddiy evrilishlar natijasida adabiyotimizda modernistik yo'nalishdagi she'rlarning yaratilishi kuchaya boshladi. Chuqur falsafiy fikr, dardchil tuyg'ular sohibi Abduvali Qutbiddin ijodi bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Muayyan badiiy obyektini shoir o'z maqsadiga xizmat qildirishda dialogik talqindan mohirona foydalanadi.

“Badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor representativ, ekspressiv va appelyativ maqsadlarni ko'zlarkan, asarning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadning ro'yobga chiqishi uchun optimal imkoniyat yaratadigan bo'lishi lozim. Anglashiladiki, gap qurilishi bilan adabiy asar qurilishi orasida yuqoridagicha maqsadlardan kelib chiqadigan tipologik umumiylik bo'lishi tabiiy. Demak, adabiy asar strukturasi gap qurilishi model (konstruksiya)lariga tayangan holda tushunish va tushuntirish mumkin bo'ladi [9:73], – deya ta'kidlaydi, professor D.Quronov.

Bu borada A.Qutbiddinning “Izohsiz lug'at” dostonida o'ziga xos muloqotni kuzatish mumkin:

Xayri xo'sh bobo!

Siz bilan choy ichgani keldim,

Hozir choy quyasis,

Non ushatasiz...

...Indamaysiz...

Men bo'lsam zerikib ketaman,

Barmoqlarimni o'ynay boshlayman nogohon,

Boshingizni ko'tarasiz,

Pichirlaysiz: – Yurakni ko'z etmajak makon,

Tushunmayman,

Talмовsirab yelkangizga qarayman.

Sandovuch boshini qimirlatar bir marom,

Yana ming'irayman: qush, qush... [1:6].

She'ning har bir misrasida achchiq hayotiy xulosalar tasvirlangan. Shoir tasavvurida XX asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ruhiy-ma'naviy jihatdan nosog'lom, notabiiy muhitdagi naqadar ojiz va fojiali ekanligini unutmazlikka da'vat, ishora yangraydi. Yuqoridagi misralar tarix sahnasida qolib ketgan mash'um, achchiq kunlarning yana qayta sodir bo'lmasligini ta'kidlaydi. Asarda yana shunday satrlarni uchratamiz:

Pichirlaysiz: – tilni ipdek eshib bo'larmi,

Jonni bo'lurmi unga o'tqazib,

Keyin sanab bo'larmi jonni

Oxirgi kungacha uzmasdan?!

Talмовsirayman,

Siz bo'lsa kulasiz, kulasiz... [1. 6].

Ma'lumki, she'r shoir ruhiy-psixologik holati sintezidir.

Ijodkor idrokida vujudga kelgan tuyg'ular to'liqini lirik qahramon kechinmalarida maromiga yetkaziladi. Turli xil harakat va holatlar, so'z – obraz – ruhiyat jipslashib, muallifning borliqqa ijodiy munosabatini ifodalaydi. Ayni paytda, tafakkurda sayqal topgan va rivojlantirilgan shaxsiy kechinma mohiyatan umumiylikka intilgan holda sinxronik ko'lamga ega bo'ladi. Bu o'rinda poetik til ma'no

shakllanishini muayyan tizimga solish va shoir ijodining badiiy o'ziga xosligini belgilab olish imkonini berish bilan birga davr lirikasining spesifik jihatlarini aniqlashga ham yordam beradi:

Men bo'lsam ovliqib kecha eshitganim:

– Chingizxon onasin qornidan

Bir parcha go'sht uzib tushgan...

Tag'in nimalardir...

Aytaveraman, aytaveraman,

Siz tag'in indamay o'tiraverasiz,

Ichim qizir, barmoqlarimni bukaman, ochaman.

Pichirlaysiz: – Odam –

Etga o'ralgan, et esa zahar [1:7].

“Muloqot jarayoni she'r mohiyatini mantiqan yakunlaydi. Monologning ichki ko'rinishi (bunda personajlar o'z-o'zi bilan ichdan gaplashadilar) epos va dramada ko'plab uchraydi. Ichki monologda qahramon qalbidagi yashirin o'ylarini, fikr-mulohazalarini kitobxon bilan baham ko'radi. Eposda bu kengroq, batafsilroq ifodalansa, dramada judayam keskin va dramatizmga boy shaklda namoyon bo'ladi” [6:157] – deb yozadi, professor H.Umurov.

Odatda, ruhiy evrilish holatlari qahramonlarning e'tirofi, o'z tilidan ko'chgan iqrar va inkor shakllarida ko'proq uchraydi. Bu hol qahramonlarning fe'li-faoliyati orqali namoyon bo'lgan ma'naviy psixologiyani yoritish vositasida yuzaga chiqadi. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov qayd etganidek: “shoir e'tiqodi, uning borlig'i, suyanch tog'larini – inson. Olam va odam taqdiri haqida qayg'urish haqiqiy shoir qalbini junbushga keltirib turadigan darddir” [4:12]. Chunki shoirning anglagan tushunchalari, o'zligini teranroq tushunishga olib boradi.

Aslida san'at ifodasi va reallik darajasi muallif pozitsiyasining ikki bosqichi bo'lib, subyektiv ibtido odan obyektiv intihoga o'tish tizimi tahlil malakasini belgilaydi. Unda tavsif, ta'rif, muqoyasa hamda tanlov markaziy nuqtaga ko'chadi:

Qadim donishmandlar demishlar bundoq:

– Uch odamning biri Xizir erur, boq.

Men-ku ishonaman, Xizrdir biri,

Qolgan ikkovi kim? Bunisi jumboq! [2:76].

Abdulla Oripovning tushuncha mustaqilligi hamda g'oya muqobilligi asosiga qurilgan mazkur she'rda muallif va qahramon munosabati yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Idrok kaliti – estetik baholash mezonini aynan ijodning hayot bilan uzviy aloqasini dalillaydi. Shoir odatiy qarashlardan badiiy haqiqat hosil qiladi: falsafa hamda mantiq hamkorligi hukm-xulosaning o'ziga xosligini ta'minlagan holda mifopoetik talqin inson ruhiy holati murakkabligini tasdiqlaydi.

She'rdagi “Qolgan ikkovi kim?” – o'zgacha yo'sinda berilgan mazkur savol zalvori o'ta munozarali. Yashirin mohiyatga ko'chgan ritorik munosabatda ifoda hamda tasvir bir-birini to'ldiradi. E'tiborli jihati, muloqot shaklida ham monologik kayfiyat, ham dialogik keskinlik aks etadi. Falsafiy mushohadaning tadrijiy takomili (“Bunisi jumboq!”) ta'sirchanlikni yanada oshiradi. Ifoda tugallanmaganligi esa munozara kitobxon qalbiga ko'chishiga yo'l ochadi. Kuchli ijodiy quvvatga asoslangan satrlar sezgi va dunyoqarash muvozanatini ko'rsatadi.

Odatda, so'zning ichki shakli va ong moddiy darajasi dialogik talqinga asos bo'ladi. Badiiy mazmuni belgilovchi omillar bo'lgan ohang va marom tig'izligi natijasida voqelik idroki yangilanadi, badiiy shartlilik esa qayta ijodiy tasavvurni shakllantiradi. Negaki, lirikada so'z va shakl uyg'unligi poetik yaxlitlik hosil qiladi. Tushuncha va timsol ziddiyati esa estetik qiymatni oshiradi. Ta'kidlash joizki, nazmda monolog va dialog qarishiq holda nutqning shaklda ifodalanishining o'ziga xos tarzini belgilagan holda uchinchi shaxs – “Men” tasvir ruhiyati daxlsizligini ta'minlaydi.

Ulug'bek Hamdamning “Eski dunyo va yangi men”

she'riy to'plamidan joy olgan bir qator she'rlarida an'anaviy talqinlardan farqli ravishda hayot va insonni yangicha idroq etish va uni tasvirlashda ham yangicha talqin madaniyati yaqqol seziladi. Xususan, shoirning “Yurakka es” she'rida badiiy tafakkurning o'ziga xos talqinini kuzatamiz.

Tug'ilish – hijrat,

O'lim esa Vatanga qaytish.

– Unda muhabbat-chi, muhabbat?

– Muhabbat ana o'sha Vatandan esgan sabo!

Sabo, sabo!

Yuragimga es! [5:331].

“Modernizmga xos umumiy xususiyatlardan biri shuki, u obyektiv voqelikning tasviri o'rniga uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishni maqsad qiladi. Ya'ni bu o'rinda voqelikni aks ettirish emas, ijodkorning o'z-o'zini ifodalashi ustuvor ahamiyat kasb etadi” [7:12]. Shunday ekan, U.Hamdamning mazkur she'rida ham odatda go'zallik sifatida talqin qilinmaydigan so'z (O'lim) – inson umri poyonini go'zal bir ne'mat (“Vatanga qaytish”) sifatida aks ettiradi. Xuddi shu narsa “Tug'ilish – hijrat” ekanligini badiiy tasdiqlaydi. Lirik qahramonning saboni o'z yuragiga esishini istashi esa insonning bu olamga pok holda “Hijrat” qilishi va yana o'sha “Vatanga” chin sevimli banda bo'lib qaytishni xohlashi bilan izohlanadi. Bu borada G.Oripova ta'kidlaganidek, “Tuyg'u va kechinmalar ifodasidan ko'ra salmoqdor fikr aytish va shu orqali davrning murakkab masalalari talqini bu davr she'riyati uchun yetakchi xususiyatga aylandi. Kechinmalarining fikr ifodasiga xizmat ettirilganligi, o'z navbatida, mavzular talqinida kutilmagan ifoda usullarini yuzaga keltirdi” [3:25].

Shoirning “Eski dunyo va yangi men” to'plamiga kirgan “Ko'zgu qarshisidagi she'r”i dialogik talqinning o'ziga xos hosilasi sanaladi. Mazkur she'rda lirik “Men”larning o'zaro muloqotini anglash mumkin.

Hammasi jonga tegdi,

Jonga tegdi hammasi.

Seni sog'indim cheksiz,

Cheksiz sog'indim seni! [4:317].

E'tibor qilsak, she'rning toq satrlarida lirik qahramon tilidan ko'zguga aylayotgan mulohazalar juft misralarda mumtoz adabiyotimizdagi tardu aks san'ati qo'llanilgan holda qahramonga javob tarzida aks sado beradi. Shuningdek, ko'zgudagi aks ikkinchi lirik “men” tarzida voqelikka munosabat bildiradi. Bu yerda lirik qahramon va “ikkinchi men”ning samimiy va kutilmagan muloqoti har bir o'quvchini chuqur o'yga solishi tabiiy. Negaki, har qanday badiiy asar ham aniq bir hayot haqiqatini ro'yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. Bunda ijodkorning iste'dodi va mahorati eng muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur she'rda jarayonning kechishi shakl va mazmun mutanosibligini ta'minlaydi. Shuningdek, tasvirning mantiqiyli va g'oyaviy-estetik yuksakligi ruhiy tahlilning asosli ekanligi bilan ahamiyat kasb etadi. She'rda lirik qahramonning ko'zguda o'z aksini qilgan muloqotida inson o'z umrining turli davrlari bilan xayolan munozarada bo'lishi hamda umr mohiyatini anglashi aks ettiriladi.

Bola edim qaridim,

Qaridim, edim bola.

Mana endi qaytyapman,

Qaytyapman endi, mana:

“Bolaligim – keksalik”,

Keksalik – bolaligim... [5: 317].

Modernistik she'rlardagi bir xususiyatga alohida e'tibor qaratish muhimki, ularda biz odatda o'rganib qolgan badiiy talqinlardan chekiniladi. Xususan, A.Qutbiddin, U.Hamdam she'rlarida tasdiq orqali inkor, inkor orqali esa tasdiq ifodalanishini anglash mumkin.

Ma'lumki, she'r – tuyg'uning voqe bo'lishi bilan birga shoir va o'quvchi ko'ngil kechinmalari, manfaat-ehtiyojlari, hayotiy kuzatishlari – tajribalari, orzu-istaklari hamda

anglangan va anglangmagan mohiyat rishtalarini birlashtirib turadigan ilohiy hilqat. She'r – shoir qalbidan inson ruhiyatiga ko'chadigan o'ziga xos dard, undan sizib chiqayotgan ohang umidlarni uyg'otadi, hissiy idrokka dalda beradi. Shu ma'noda, u kitobxonni yupatadi, junbushga keltiradi va hayajonlantiradi. Hozirgi kunda nazm ko'ngil sari yuzlangan ekan, shoirlik qismati mavjudlik jumbog'i qadar sirli mohiyat kasb etadi. O'zgarib hamda tobora teranlashib borayotgan lirik ifoda shoir shaxsiyati va o'quvchi ruhiyatini ham o'zaro aloqa (muloqot)ga kiritadi.

Ta'kidlash kerakki, lirik ifoda subyekti va tasvir obyekti bir-birini taqozolaydigan kategoriyalardir. Ijodkor pozitsiyasining bevosita hamda bilvosita ta'siri munosabatni tavsiflaydi. Tasavvur jarayonida she'riy qahramon shaxsiyati muallif dunyoqarashi bilan to'qnashadi hamda dialogik ifoda vositasi sifatida harakatdagi badiiy voqelikni yuzaga keltiradi. Doimiy o'zgaruvchan ma'no hodisasi aslida g'oyaviy-estetik mohiyatni asoslaydi. Unda maqsad va vazifa badiiy nutqning o'ziga xosligini tayin etgan holda muloqot shakli matn darajasini belgilaydi.

Adabiyotlar

1. Абдували Кутбиддин. Изоҳсиз луғат (Достон). –Т.: // “Шарқ юлдузи”, 1990. №10.
2. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т.: “Адолат”, 2005.
3. Орипова Г. Мустақиллик даври ўзбек шеъриятининг ғоявий-эстетик ва бadiий хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Фарғона: 2019.
4. Саримсоков Б. Мухаббатга фидо шеърият. // “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1990. №2.
5. Улуғбек Ҳамдам. Эски дунё ва янги мен. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2018.
6. Умунов Х. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004.
7. Холова М. Ўзбек модерн шеърияти поэтикаси: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд: 2018.
8. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010.
9. Курунов Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: “Шарқ”, 2004.
10. Ҳатамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: “Ўқитувчи”, 1979.

РЕЗЮМЕ

Maqolada she'riyatda dialogik tasvir va uning janriy-kompozitsion yaxlitlashuvidagi o'rni, shuningdek, lirikaning o'ziga xos xususiyatlari hamda ijodkor badiiy mahorati masalalari ilmiy-nazariy tadqiq etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль диалогической образности в поэзии и её роль в жанрово-композиционной интеграции, а также особенности лирической поэзии и творческого художественного мастерства.

SUMMARY

The article studies the role of dialogical imagery in poetry and its role in genre-compositional integration, as well as the features of lyric poetry and creative artistic skill.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И СОЧЕТАНИЕ ПАФОСА В ЖАНРЕ ТЕТРАЛОГИЯ

З.Яхшиева – *самостоятельный соискатель*

ТУИТ Каршинский филиал

Таянч сўзлар: пафос, тетралогия, роман шакли, сулолалар, эпик роман.

Ключевые слова: пафос, тетралогия, форма романа, династии, роман-эпопея.

Key words: pathos, tetralogy, novel form, dynasties, epic novel.

Когда речь идет об этом «..... сбор богатого материала в создании исторического романа также тяжёлый труд, но сортировка, выбор, ограничение собранного материала, его художественная обработка – это большое искусство» [1]. В основе фактических материалов писатель воссоздает уникальную стратегическую концепцию династии Темуридов, период, среду, жизнь общества, эволюционный рост, что открывает путь для расширения существующих представлений, восприятия «формы романа» [2]. Так как по выражению В.Г.Белинского «рассказать, что произошло – это ещё не история». В частности, перед писателем стоят очень ответственные задачи, связанные о великом и мыслящем человеке. Тетралогия «Великая власть» является своеобразной формой исторической эпопеи в новой узбекской литературе. Даже при названии произведения писатель обращается к символическому обозрению. Художественная концепция как величественное сооружение великой власти – можно смотреть как высшая цель, обозначающая имя четырех детей. Итак, «наблюдение за мнением великих лиц -очень интересное занятие» (А.С.Пушкин).

«Пафос играет очень важную роль в гегелевской эстетике, которая интерпретируется как основа искусства, основа «царства искусств»».

Согласно Гегелю, Пафос - это объективное существование, являющееся сущностью человека, мощная сила, которая движет душой, и художник стремится выразить это в своей работе, то есть выражение конкретного Пафоса является мотивом творения. Исходя из этого, Гегель называет мотивы,

вдохновение и творчество «семьей, родиной, государством, церковью, честью, дружбой, гордостью, честью, любовью» [3].

Действительно, основной мотив тетралогии - описать основные моменты Амира Темура и его королевства. Не секрет, что его глубокие размышления о сыновьях, дочерях, жёнах, родственниках, командирах и религиозных лидерах более ярко отражают его «энтузиазм». Систематический «лиро-романтический» опыт (борьба добра и зла) консолидируется во всей работе художественных намерений, и, в-четвертых, он стремится поместить места времени и пространства в литературную хронологию. Художественные идеи в каждой книге тетралогии и пафосе, который её произвел, были невероятно вдохновляющими для писателя. Книга содержит мотивы, такие как сны, письма, монологи и дебаты, каждый из которых обеспечивает основу для достижения определенной цели и появления нового творческого замысла.

Говоря о мотиве дебатов, Амир Тимур и его специальные охранники, советники и философские взгляды духовенства, которые помогают в делах государства, исходили из сердца писателя:

«Путь королевства должен быть правильным! Это правда? Сказал внезапно Сахибкиран. «Но разве у тех, кто идёт по правильному пути, тоже правильное сердце?» Человек похож на дерево в пустыне, его сердце - это лист на этом дереве, оно мгновенно поворачивается налево и мгновенно направо ...Работаешь ради королевства, нации...Но работающий